

ELŻBIETA KLIMUS

(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Wydział Humanistyczny
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych)

KORRESPONDENCJA FILOMATÓW Z LAT 1817-1823 JAKO ŹRÓDŁO DO HISTORII ZWIĄZKÓW MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ

Towarzystwo Filomatów funkcjonujące w Wilnie latach 1817–1824 wytworzyło imponującą pod względem ilościowym dokumentację, stanowiącą doskonałe źródło do historii współczesnych mu związków młodzieżowych istniejących w Wileńskim Okręgu Naukowym. Mimo, że pierwsze stowarzyszenia studentów w Wilnie tworzyły się już wcześniej, to dopiero Towarzystwo Filomatów zapoczątkowało długotrwałą działalność na szeroką skalę.

Geneza związku sięga 1816 roku. Wówczas Józef Jeżowski, Adam Mickiewicz, Onufry Pietraszkiewicz oraz Tomasz Zan, studenci kierunków humanistycznych oraz ścisłych Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, organizowali spotkania, podczas których prowadzili rozmowy o nauce, literaturze, a także wymieniali się uwagami na temat przeczytanych książek. Wkrótce dołączyli do nich Brunon Suchecki i Erazm Poluszyński. W wyniku tych spotkań narodził się pomysł, aby ich przebiegowi nadać bardziej formalny charakter. Tomasz Zan wspólnie z Adamem Mickiewiczem przygotowali projekt ustaw określający cel, charakter i organizację związku, który przekazali następnie Józefowi Jeżowskiemu wraz z propozycją objęcia funkcji prezydenta¹. Ostatecznie 13 października² 1817 roku odbyło się pierwsze oficjalne posiedzenie, na którym przyjęto wcześniej stworzone i poprawione ustawy Towarzystwa Filomatów.

¹ J. Borowczyk, *Rekonstrukcja procesu filomatów i filaretów 1823–1924. Historia śledztwa przeciw uczestnikom konspiracji studenckich i młodzieżowych w Wilnie oraz w Wileńskim Okręgu Naukowym*, Poznań 2003, s. 669.

² Daty zostały podane według kalendarza gregoriańskiego.

Do głównych celów związku należało: samokształcenie, doskonalenie charakteru, wzajemna pomoc w nauce, a jeżeli pojawiała się taka potrzeba, również pomoc materialna. Członkostwo opierało się na zasadzie równości, a działalność towarzystwa była tajna. Podstawą istnienia i trwałości Towarzystwa Filomatów stała się przyjaźń. W całym okresie swego istnienia do związku należało dziewiętnastu członków. Towarzystwo w toku swych działań, wypracowało program wychowawczy promujący podstawowe zasady etyczne i kształtujący postawy prospołeczne. Pomimo to, że związek tradycyjnie wpisany jest w romantyczny nurt historii tajnych związków studenckich I połowy XIX wieku, to w jego programie, a także prowadzonych działaniach można odnaleźć elementy o znamionach pracy organicznej i pracy u podstaw, będących podstawowymi hasłami, głoszonymi przez pozytywistów warszawskich w II połowie XIX wieku. Od 1819 roku filomaci zaczęli tworzyć związki zależne, na gruncie których zaszczepiali wyznawane przez siebie wartości³.

Kres funkcjonowaniu towarzystwa położyło śledztwo w sprawie tajnych związków szkolnych i studenckich w Wileńskim Okręgu Naukowym, nadzorowane przez Mikołaja Nowosilcowa, prowadzone od maja 1823 roku do sierpnia 1824 roku. Na mocy wyroku wydanego 19 sierpnia 1824 roku dwudziestu filomatów i filaretów zostało zesłanych na czas nieokreślony, do guberni położonych w głębi Imperium Rosyjskiego. Związkowcy przygotowani do pełnienia zawodu nauczyciela mieli pozostać do dyspozycji Ministra Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego, który miał prawo skierowania ich do pracy w wybranych szkołach rosyjskich⁴.

Towarzystwo Filomatów cechował wysoki stopień formalizmu, co przejawiało się m.in. w dokumentowaniu wszelkich poczynąń związku na piśmie. Członkowie pisali referaty, przygotowywali recenzje pism kolegów oraz podpisywali zaręczenie przy wstępowaniu do związku. Ponadto składali projekty, noty biograficzne czy noty kwalifikacyjne, czyli sprawozdanie z rozwoju intelektualnego. Prowadzono także księgę pism przychodzących, gromadzono sprawozdania z działalności dwóch wydziałów towarzystwa, powitania członków, projekty, zalecenia i instrukcje dla wydziałów, jak też protokoły posiedzeń. W archiwum znajdowały się także listy imienne filomatów i osób wstępujących do związków zależnych oraz ustawy filomatów.

³ Do związków zależnych stworzonych przez Towarzystwo Filomatów zalicza się: Związek Przyjaciół przekształcony następnie w Towarzystwo Filadelfistów Błękitnych, Towarzystwo Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, Zgromadzenie Filaretów, Związek Naukowy, Związek Naturalistów Krajowych, Związek Aplikantów, Związek Poetów „Kastala”.

⁴ J. Borowczyk, *op. cit.*, s. 717.

Pisma urzędowe nie stanowią jedynego źródła do historii Towarzystwa Filomatów. W ciągu ponad sześciu lat jego funkcjonowania, a także podczas prowadzonego dochodzenia, poszczególni członkowie pozostawali w stałym kontakcie listowym, w związku z czym doszło do wytworzenia imponującej pod względem ilości korespondencji, która stanowi doskonałe uzupełnienie dokumentów oficjalnych, gromadzonych w archiwum stowarzyszenia.

Owa korespondencja przetrwała za sprawą jednego z filomatów Onufrego Pietraszkiewicza, który zajął się gromadzeniem i zabezpieczeniem listów podczas prowadzonego śledztwa. Przed udaniem się na zesłanie miał on powierzyć zgromadzone dokumenty i listy swojemu bratu Michałowi. Po powrocie do Wilna w 1861 roku Pietraszkiewicz przejął ponownie opiekę nad papierami. Po jego śmierci misję kontynuowali jego bracia, a następnie bratankowie. Jeden z nich Jan Pietraszkiewicz podjął trud chronologicznego uporządkowania listów. Zgodnie z jego wolą, archiwum filomatów przekazano Polskiej Akademii Umiejętności w celu krytycznego wydania zbiorów⁵.

Ostatecznie dokumenty podzielono na trzy części. Część pierwszą „Archiwum Filomatów” stanowi *Korespondencja filomatów*, czyli listy pisane przez członków związku i osoby blisko z nimi związane w latach 1815–1823. Korespondencja została wydana przez Jana Czubka w Krakowie w 1913 roku⁶. Część druga to *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów* opracowane przez Stanisławę Pietraszkiewiczównę (córkę Jana Pietraszkiewicza) oraz Stanisława Szpotańskiego. Opublikowane dokumenty dotyczą zarówno Towarzystwa Filomatów, jak i związków od niego zależnych⁷. Trzecią część „Archiwum Filomatów” stanowi dwutomowa *Poezja Filomatów* wydana przez Jana Czubka w 1922 roku w Krakowie⁸. Listy pisane przez filomatów podczas pobytu w więzieniu zostały opracowane i wydane przez Zbigniewa Sudolskiego w 2000 roku⁹. Ukazała się także trzypięciotomowa kolekcja listów pisanych na zesłaniu¹⁰, jednak dotyczy ona głównie losów związkowców na emigracji.

⁵ J. Kallenbach, *Archiwum Filomatów*, „Biblioteka Warszawska” 1909, t. I, s. 514–515, 519–520. Na temat dalszych losów archiwum filomatów zob. T. Stolz, *Historia Archiwum Filomatów*, http://www.bu.kul.pl/archiwum-filomatow-w-lublinie,art_10811.html, [data dostępu 16.12.2017].

⁶ *Korespondencja Filomatów*, wyd. J. Czubek, t. I–V, Kraków 1913.

⁷ *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, wyd. S. Szpotański, S. Pietraszkiewiczówna, t. I–II, Kraków 1920–1921; *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, wyd. S. Pietraszkiewiczówna, t. III, Kraków 1934.

⁸ *Poezja Filomatów*, wyd. J. Czubek, t. I–II, Kraków 1922.

⁹ *Listy z więzienia*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 2000.

¹⁰ *Listy z zesłania*, t. I – *Krąg Onufrego Pietraszkiewicza i Cypriana Daszkiewicza*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 1997; *Listy z zesłania*, t. II – *Krąg Tomasza Zana i Adama Suzina*,

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie wyłącznie korespondencja prowadzona przez filomatów w latach funkcjonowania towarzystwa (1817–1823), ponieważ w największym stopniu odnosi się ona do związków studenckich i młodzieży szkolnej funkcjonujących w tym czasie w Wileńskim Okręgu Naukowym.

W pierwszych dwóch latach istnienia towarzystwa jego członkowie przebywali w Wilnie, dlatego wysyłana przez nich korespondencja adresowana była najczęściej do przyjaciół ze środowiska lokalnego lub członków rodzin. Od 1819 roku drogi czołowych działaczy zaczęły się rozchodzić, ponieważ kończąc edukację, podejmowali pracę zarobkową lub kontynuowali studia w innych uczelniach. Od września 1819 roku Adam Mickiewicz przebywał w Kownie, gdzie otrzymał posadę nauczyciela. W 1820 roku Onufry Pietraszkiewicz, w celu uzyskania stopnia magistra, rozpoczął studia na Uniwersytecie Warszawskim. Następnie w roku szkolnym 1821/1822 pracował w szkole wojewódzkiej w Lublinie, po czym wrócił do Wilna¹¹. Franciszek Malewski natomiast od 1821 roku odbywał podróże w celu uzupełnienia edukacji, docierając w 1822 roku do Berlina, gdzie pozostał do początku 1824 roku¹². Prezydent filomatów Józef Jeżowski od końca 1820 roku przebywał poza Wilnem, natomiast latem 1822 roku przyjął posadę nauczyciela w Starych Trokach¹³. Poza tym spora część listów powstała w okresie wakacyjnym, gdy filomaci rozjeżdżali się w swoje rodzinne strony, jednak chcieli pozostawać w stałym kontakcie listowym.

Korespondencja filomatów stanowi bogate źródło do historii związków młodzieży akademickiej funkcjonujących równolegle na obszarze Wileńskiego Okręgu Naukowego. Dokumentuje ona prace samego Towarzystwa Filomatów, które prowadziło wszechstronną działalność związkową zakrojoną na szeroką skalę. Ponadto dotyczy ona także związków zależnych, tworzonych przez filomatów. Co więcej, niektórzy działacze poprzez rozwiniętą sieć kontaktów lub przebywając poza Wilnem, otrzymywali informacje o innych, niezwiązanych z nimi związkach młodzieżowych, które następnie zawierali w korespondencji.

oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 1999; *Listy z zesłania*, t. III – *Krąg Franciszka Malewskiego i Józefa Jeżowskiego*, oprac. i wstęp Z. Sudolski, Warszawa 1999.

¹¹ Z. J. Nowak, *Onufry Pietraszkiewicz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 172. W celu uzyskania stopnia magistra należało zdać egzamin z filozofii, jednak w tym czasie katedra filozofii na Uniwersytecie Wileńskim nie była obsadzona, w związku z czym Pietraszkiewicz musiał udać się do Warszawy.

¹² *Wybór pism filomatów; konspiracje studenckie w Wilnie 1817–1823*, oprac. A. Witkowska, Wrocław 2005, s. 387–388, [Noty biograficzne].

¹³ Ibidem, s. 379–380.

Pierwsze miesiące funkcjonowania Towarzystwa Filomatów nie znalazły odzwierciedlenia w listach, dlatego też nie ma w nich informacji o genezie powstania związku oraz o początkach jego działalności. Spowodowane to było zapisem w ustawach pierwszych, który zabraniał wspominania o Towarzystwie Filomatów w listach i w innego rodzaju pismach¹⁴. Ponadto wszyscy członkowie przebywali wówczas w Wilnie, stąd nie było potrzeby wysyłania korespondencji. Pierwsza wzmianka pojawiła się w liście Adama Mickiewicza z 24 lipca 1818 roku, pisanym do wszystkich „Wiwłasów”¹⁵, czyli członków Towarzystwa Filomatów, jak sami się określali. Natomiast termin *filomata* został użyty po raz pierwszy przez Franciszka Malewskiego w liście do Józefa Jeżowskiego z 10 sierpnia 1818 roku, w którym prosił, aby odbiorca napisał, co się dzieje w towarzystwie¹⁶. Od tego momentu kwestie związane ze związkiem stały się stałym elementem listów. W kolejnych miesiącach działacze przedstawiali swoje propozycje nowych ustaw i zmian w organizacji wewnętrznej zrzeszenia. Warto podkreślić, iż w listach zawierano jedynie wzmianki i luźne myśli, często ograniczone jedynie do kilku aspektów omawianej sprawy, dlatego też na ich podstawie raczej nie da się odtworzyć pełnego projektu ustaw towarzystwa. Listy służyły głównie komentowaniu zgłoszonych pomysłów i ogólnemu omówieniu etapu, na jakim znajdują się prace towarzystwa. Natomiast właściwą płaszczyzną prac filomatów były posiedzenia administracyjne oraz powszechne, podczas których odczytywano przygotowywane przez poszczególnych członków projekty ustaw, sprawozdania z działalności naukowej, propozycje działań, a następnie składano je w archiwum.

Korespondencja ukazuje, w jaki sposób filomaci wyobrażali sobie organizację wewnętrzną oraz charakter związku. Podczas gdy Józef Jeżowski kładł nacisk na cele naukowe towarzystwa, Adam Mickiewicz zaproponował stworzenie sekty moralnej, o czym w swym liście wspominał Franciszek Malewski¹⁷. Filomaci omawiali w listach także sprawy personalne, na przykład kto jest godny zaufania i może ubiegać się o członkostwo, a kto stanowi zagrożenie dla towarzystwa. Rozpatrywano też możliwe konsekwencje podejmowanych decyzji, zarówno personalnych, jak i organizacyjnych.

¹⁴ *Ustawy Towarzystwa Filomatów*, [w:] *Materiały...*, t. I, s. 10.

¹⁵ Filomaci odbywali wycieczki do lasu, dlatego określali siebie mianem „Wiwłasy”. Jedna z hipotez interpretuje tę nazwę jako „vive lasy”, czyli „niech żyją lasy”, lecz nie ma co do tego pewności, gdyż filomaci nie podali genezy stosowanego zwrotu – zob. A. Kamiński, *Polskie związki młodzieży 1804–1831*, Warszawa 1968, s. 308–309.

¹⁶ A. Mickiewicz do J. Jeżowskiego, Nowogródek 24 VII 1818; F. Malewski do J. Jeżowskiego, Wilno 10 VIII 1818, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 39, 40–41.

¹⁷ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 17 XI 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 239.

Organizację i formy działalności Towarzystwa Filomatów określały ustawy, które były zmieniane trzykrotnie. Listy stały się płaszczyzną wymiany opinii i propozycji zmian oraz nowych zapisów w ustawach. Rozważano słuszność podziału związku na dwa wydziały, a także potrzebę i liczbę ksiąg stanowiących archiwum filomatów. Zastanawiano się, jakie informacje powinny zawierać noty kwalifikacyjne i jak często należy je składać¹⁸.

Istotna wydaje się kwestia tajności towarzystwa, której filomaci poświęcali wiele uwagi. W początkowym etapie prowadzonej działalności, związek wyznaczał sobie jedynie cele samokształcenia, a zachowanie tajemnicy miało uchronić filomatów od szyderstw ze strony rówieśników oraz wzmocnić wewnętrzne więzi. List Malewskiego z lipca 1819 roku zawierał nawet pomysł, aby ustawy Towarzystwa Filomatów przedstawić samemu kuratorowi ks. Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu¹⁹. Od drugiej połowy 1819 roku, gdy w programie stowarzyszenia zaczęły coraz częściej pojawiać się hasła „oświecenia społeczeństwa” oraz „rozszerzania narodowości”, utrzymywanie tajności towarzystwa spowodowane było względami bezpieczeństwa. Zwrócił na to uwagę m.in. Adam Mickiewicz w liście do Jana Czeczota z 6 listopada 1819 roku, gdzie podkreślał, że „im rząd despotyczniejszy, tem wszelkie tajemne Tow[arzystwa] muszą być taje mniejsze”²⁰. Filomaci zachowywali dużą ostrożność w przekazywaniu wiadomości o towarzystwie, natomiast listy zawierające szczegóły, które mogły doprowadzić do jego wykrycia, polecali spalić. Istotnym wydaje się list Malewskiego, w którym zawarł on liczne informacje dotyczące bieżących prac związku, wymienił nazwiska osób mających zostać przyjętymi do towarzystwa oraz wspominał o pracach końcowych nad nowymi ustawami. W zakończeniu zalecił Mickiewiczowi, aby spalił list, gdyż „nadal się nie przyda, przypadek odkrycia mógłby wiele szkody zrobić”²¹. Działacze nie używali w korespondencji pełnej nazwy związku. Najczęściej pojawiał się skrót „Tow” lub termin „towarzystwo”, a do listopada 1820 roku funkcjonowało także określenie „Wiwlasy”. Sporadycznie używano skrótu „fil”, gdyż przyjął się on głównie na określenie powstałego jesienią 1820 roku Towarzystwa Filaretów.

Ton wypowiedzi używany w korespondencji oraz jej treść świadczą o powadze, z jaką traktowano towarzystwo oraz o odpowiedzialności, jaką odczuwano w związku z pełnionymi funkcjami. Szczególną uwagę zwraca postawa

¹⁸ F. Malewski do A. Mickiewicza, Szczorse 24 VIII 1818; F. Malewski do J. Jeżowskiego, Szczorse 27 VIII 1818, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 46, 48–51.

¹⁹ F. Malewski do J. Jeżowskiego, Świranki 28 VII 1819; F. Malewski do A. Mickiewicza, Świranki 2–3 VIII 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 75, 80.

²⁰ A. Mickiewicz do J. Czeczota, Kowno 6 XI 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 210.

²¹ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 21 X 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 172–179.

Franciszka Malewskiego, który był jednym z głównych motorów działania organizacji. Stale aktywizował swoich kolegów, a także przejął zdecydowaną większość prac związanych z formułowaniem kolejnych ustaw. Jego postawę obrazuje fragment listu:

Ja na przyszłą niedzielę oddaję część pisma o Wiado[mościach] Naukowych, o ich udoskonaleniu i przyszłem w piśmie peryodycznem zażyciu. Chciałbym, jeżeli nie dać wzór, to przynajmniej zachęcić do spólnego nad czynnościami T[owarzystwa] rozmyślania²².

Warto także wspomnieć o pojawiających się w listach informacjach o nastrojach i poglądach uczniów oraz studentów, które filomaci zdobywali w wyniku własnych obserwacji lub od osób trzecich. Józef Jeżowski przedstawił opinię uczniów wołyńskich na temat Wilna i Warszawy:

Nigdy nie mogłem przypuścić, ażeby fanatyzm nienawiści tak daleko był tam posunięty, ażeby opinie uczniów tak daleko były zarażone; wszystko, co jest wileńskie i litewskie, jest nieczne, głupie, godne pogardy; nauczyciele, nauki, medycyna, medycy, kurator – wszystko słowem jest niczem, niższem bez porównania od warszawskiego; w Warszawie tam to!²³

Filomata Michał Rukiewicz zwrócił uwagę na potrzebę angażowania młodzieży do związków, ponieważ

[...] niezupełnie jeszcze zepsuta, bez żadnej pobudki do pracy, zostawiona, wszystkie swoje zdolności w gnuśnem próżnowaniu zagrzebuje, zamieniając się w obojętnych w szkodliwych coraz bardziej członków społeczności²⁴.

Pomimo tego, że charakterystyka młodych ludzi jest najczęściej subiektywna, to jednak można na jej podstawie wskazać pewne nastroje czy postawy prezentowane przez uczniów, a w przyszłości studentów. Lepsze zrozumienie tej grupy pozwala także określić motywy zawiązywania się związków lub wstępowania do nich.

Od 1819 roku Towarzystwo Filomatów tworzyło związki zależne, o czym dość szeroko rozpisywano się w listach. W ciągu sześcioletniej działalności towarzystwo utworzyło osiem mniejszych lub większych podporządkowanych sobie zrzeszeń na ziemiach zabranych, a także podejmowało próby tworzenia związków filialnych w Krzemieńcu, Warszawie, Świsłoczy. Filomaci wywarli duży wpływ na powstanie i funkcjonowanie Towarzystwa

²² F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 7 XI 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 220.

²³ J. Jeżowski do F. Malewskiego, Wilno 19 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 207.

²⁴ M. Rukiewicz do A. Mickiewicza, Wilno 10 II 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 405.

Zgodnych Braci. Ponadto podporządkowali sobie w pewnym stopniu Towarzystwo Sześciu (Myślącej Młodzieży) oraz Towarzystwo Literackie Wileńskie przekształcone w styczniu 1820 roku w Związek Naukowy²⁵. Listy na ten temat stanowiły płaszczyznę wymiany uwag dotyczących zarówno form nowych organizacji, jak i przyjmowanych kandydatów. Doskonale obrazuje to fragment listu Franciszka Malewskiego do Adama Mickiewicza:

Pod 1-szym z tych względów uważałem organizacją związków trzech: 1-o Związku Przyjaciół, 2-o Związku Szeroka, 3-o Związku Aplikantów. Pierwszy z nich chciałbym najbliżej obok Tow[arzystwa] postawić. Ma on zawierać młodzież zdolną, ochoczą, lecz z innych przyczyn od nas daleką, i taki związek ma być trwały wiecznie i musi być w Wilnie. Do drugiego sędzę młodzież samą uniwersytecką mniej zdolną, ubogą, mniej ochoczą. Tych chciałbym zaprawić do pracy na tłumaczeniu dzieł obcych; naukę języków i mowy ojczystej tu chciałbym głównie popierać. W trzecim związku chciałbym przywieść do gruntownego wyuczenia się nauk elementarnych, dokazać, ażeby to umieli, czego dobra szkoła powiatowa nauczyćby powinna. Chciałbym polepszyć zepsute obyczaje²⁶.

Na uwagę zasługuje taktyka, jaką obierali filomaci, tworząc kolejne związki, o której dość szeroko dyskutowali w listach. Towarzystwo przygotowywało ustawy, typowało kilku filomatów, którzy stawali na czele nowo utworzonego związku. Następnie zapraszano wybranych studentów. Podczas pierwszego posiedzenia obsadzano funkcje według wcześniej podjętych ustaleń, co dawało filomatom przewagę oraz umożliwiało kierowanie pracami nowo utworzonego związku według przyjętego planu²⁷.

Wspomniany w liście Malewskiego Związek Przyjaciół powstał w kwietniu 1819 roku. Miał to być etap przejściowy dla kandydatów, którzy w przyszłości mieliby wstąpić do Towarzystwa Filomatów. Wzmianki na temat Klubu Przyjaciół pojawiły się w korespondencji dopiero w październiku²⁸. Towarzystwo określane było mianem „Klub” lub „Przyjaciele”. Filomaci w listach informowali się głównie o postępach w organizowaniu nowego zrzeszenia.

Kolejną formacją autorstwa filomatów był Związek Naturalistów Krajowych powołany w czerwcu 1820 roku. Jego zadania i znaczenie określił w liście Józef Jeżowski:

Zamyślamy za staraniem Zana utworzyć Związek Naturalistów, któryby zamiast włóczenia się bez celu i korzyści, zbierali kamienie i kwiaty i wybady-

²⁵ A. Kamiński, *op. cit.*, s. 289.

²⁶ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 3 II 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 390–391.

²⁷ Zob. m.in. F. Malewski do A. Mickiewicza Wilno 7 XI 1819; A. Mickiewicz do F. Malewskiego, Kowno 23 XI 1819; J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 1 XII 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 217–218, 257–260, 283–288.

²⁸ A. Mickiewicz do J. Czeczota, Kowno 4 X 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 121.

wali się o wszelkie ciekawości i wiadomości we względzie historii naturalnej. [...] naprzód mógł służyć, równie jak inne, za klasę przygotowniczą, powtóre tym sposobem możnaby było nieznacznie obudzać interes w poznawaniu kraju swojego, zachęcać do uczenia się historii naturalnej i do poznawania jej użytku [...]»²⁹.

W korespondencji znalazły się informacje o dwóch posiedzeniach związku, a także zebranych okazach. Związek Naturalistów w niedługim czasie zawiesił prace ze względu na nadmiar obowiązków związany z formowaniem Towarzystwa Filaretów.

Wraz z tworzeniem nowych związków w listach pojawiało się coraz więcej opinii oraz oceny prowadzonych prac i efektów. Niemniej jednak filomaci nie rozpisywali się szerzej na temat podejmowanych przez członków działań. Od lata 1820 roku z inicjatywy Franciszka Malewskiego formowano Związek Aplikantów złożony z młodzieży kończącej szkoły powiatowe, podejmującej praktyki w kancelariach, jednakże korespondencja filomatów zawiera wyłącznie informacje o przygotowaniach zasad jego funkcjonowania. Brak natomiast doniesień o prowadzonych przez niego czynnościach.

Najbardziej barwny oraz całościowy opis funkcjonowania związku zawarty w listach dotyczy Towarzystwa Przyjaciół Pożytecznej Zabawy, czyli Związku Promienistych powstałego w maju 1820 roku z inicjatywy Tomasza Zana³⁰. Było to spowodowane kilkoma czynnikami. Po pierwsze, stowarzyszenie zostało zawarte spontanicznie podczas tzw. pierwszej majówki promienistych, czyli spotkania młodzieży na łonie natury, dlatego też filomaci opisywali je jako wydarzenie, stąd pełny i szczegółowy opis. Po drugie, w przeciwieństwie do omawianych wcześniej związków, zrzeszenie Zana było jawne, więc pisano o nim bez obaw przed ewentualnymi konsekwencjami ze strony władz uczelni. Po trzecie, oryginalna i dość ekscentryczna idea promienistości autorstwa Tomasza Zana ogłoszona podczas majówki wzbudziła tak wielkie zainteresowanie wśród młodzieży, że filomaci postanowili dokładnie utrwalić to na papierze. W listach pojawiły się także wzmianki o kolejnych dwóch majówkach, przy czym nie skupiały się już one na relacjonowaniu przebiegu spotkań, ale były wyrazem zaskoczenia wywołanego pozytywnymi efektami działalności Zana.

²⁹ J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 11 V 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 41.

³⁰ Na temat majówek zob. m.in. F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 18 V 1820 r.; J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 18 V 1820 r.; T. Zan do A. Mickiewicza, Wilno 22 V 1820 r.; T. Zan do A. Mickiewicza, Wilno 1 VI 1820 r.; J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 1 VI 1820 r., [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 48–50, 51–52, 68, 93–96; 97–100; *Poezja Filomatów*, wyd. J. Czubek, t. II, Kraków 1922, s. 291–326; A.E. Odyniec, *Wspomnienia z przeszłości opowiadane Deotymie*, Warszawa 1884, s. 71–75.

Szerokim echem w korespondencji filomatów odbiło się wystąpienie Ksawerego Ogińskiego³¹, do którego doszło podczas drugiej majówki. Informacja o tym wydarzeniu jest istotna, ponieważ Ogiński sugerował stworzenie koła z promienistych, które miałyby się stać elementem większej całości dla realizacji celu o wyraźnie patriotycznym charakterze. Rozmowy działacza warszawskiego z filomatami zostały przez nich bardzo dokładnie zrelacjonowane³². Pomimo tego, że nie doszło do zacieśnienia współpracy pomiędzy filomatami a Ogińskim, to – jak przypuszcza Aleksander Kamiński – jego wizyta przyspieszyła „dojrzewanie polityczne” Związku Filomatów³³.

Organizacyjnie, największym przedsięwzięciem stało się formowanie Towarzystwa Filaretów, które powstało na bazie Związku Promienistych. Filomaci, widząc pozytywne efekty działalności Tomasza Zana, postanowili wykorzystać jego inicjatywę i nadać ruchowi promienistych regularny charakter związkowy. O organizacji Towarzystwa Filaretów najszerzej pisali Tomasz Zan, jako jego przywódca, a także Franciszek Malewski, jako autor ustaw. W związku z tym, że filomaci wiązali z towarzystwem duże oczekiwania i nadzieje, okres formowania się związku, praca nad ustawami oraz kwestie doboru uczestników zostały dość szczegółowo omówione. Członkowie Zgromadzenia Filaretów należeli wcześniej do promienistych, dlatego też filomaci określali ich w listach jako „związki promieniste”³⁴. Z czasem przyjął się skrót „fil”, który stosowany był powszechnie na określenie filarety.

Korespondencja filomatów ujawnia próby tworzenia filii filareckich w Krzemieńcu, czego podjął się pochodzący stamtąd filareta Marian Piaśnicki³⁵. Nie wiadomo jednak, czy jego starania odniosły sukces. Na uwagę zasługują listy Michała Rukiewicza³⁶, z których wynika, że prowadził on działalność związkową w Białymstoku, a także w Szczuczynie, Drohiczynie,

³¹ Ksawery Ogiński – syn ks. Michała Ogińskiego, który w późniejszym czasie należał do warszawskiego Towarzystwa Patriotycznego.

³² J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 1 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 100. Zob. też I. Domeyko, *op. cit.*, s. 95; J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 1 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 101. Por. J. Jeżowski do A. Mickiewicza [dopisek F. Malewskiego], Wilno 1 VI 1820; O. Pietraszkiewicz do A. Mickiewicza, Wilno 4 VI 1820; F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 4–5–8 VI 1820; F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 14–15 VI 1820; T. Zan do A. Mickiewicza, Wilno 15 VI 1820; J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 15 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 104–105, 110, 115–117, 135, 138, 142.

³³ A. Kamiński, *op. cit.*, s. 446.

³⁴ J. Jeżowski do A. Mickiewicza, Wilno 22 X 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 339.

³⁵ F. Malewski do A. Mickiewicza Wilno 22 III 1821, 18 VI 1821, 25 VI 1821, [w:] *Korespondencja...*, t. III, s. 205, 334, 343–344.

³⁶ M. Rukiewicz do K. Piaseckiego, Milkowszczyzna 14 I 1823, [w:] *Korespondencja...*, t. IV, s. 408–410; M. Rukiewicz do T. Zana, M. Rukiewicz do O. Pietraszkiewicza, Milkowszczyzna 10 III 1823, [w:] *Korespondencja...*, t. V, s. 90–96.

Sokółce. Warto wspomnieć, iż działalność Rukiewicza nie ograniczała się jedynie do angażowania młodzieży. Tworzył on także związki obywatelskie, do których należeli zarówno mężczyźni, jak i kobiety.

Korespondencja zawiera też wzmianki o związkach niezależnych od filomatów. Franciszek Malewski w liście do Adama Mickiewicza wspomniał o grupie studentów Wołynian: *Wiesz, com ci mówił, że między studentami Wołynianami jest jakaś liga, widują się z sobą częściej i lepiej się trzymają nawzajem [...]*³⁷. W innym liście ten sam autor opisał cel owej ligi: *Główne ich dążenie połączyć głęboką naukę z ową światowością, której w swoim Krzemieńcu dość się napatrzyli*³⁸. Trudno określić, czy wspomniana liga była formalnym towarzystwem, czy jedynie grupą zaprzyjaźnionych ludzi wywodzących się z jednej szkoły. Jednakże filomaci w swych listach dość często podkreślali odrębność i silne poczucie więzi łączącej byłych uczniów szkół krzemienieckich, która mogła doprowadzić do zawiązania się między nimi towarzystwa.

W maju 1820 roku Onufry Pietraszkiewicz donosił Mickiewiczowi o istnieniu kolejnego towarzystwa:

*Odkrywa się, że jest jakiś medyczny związek, Lebel [Julian – przyp. aut.] o nim powiedział Rukiewiczowi, ale tylko ogólnie i to wymówił się niezręcznie; zapytany, czy czego na majówce czytać nie będzie, odpowiedział, iż niedawno oddał pisma dwa do jednego towarzystwa i nie miał kiedy pisać, ale żeby o tem nikomu nie mówić, zobowiązał Michała*³⁹.

Jest to jednak jedyna wzmianka o rzekomym stowarzyszeniu.

W odpowiedzi na powstanie Związku Promienistych studenci utworzyli tzw. Związek Antypromienistych, o czym można dowiedzieć się z listu Onufrego Pietraszkiewicza. Jeden z członków nazwiskiem Smokowski tworzył karykatury na zwolenników Zana⁴⁰. Do związku weszło czternastu promienistych oraz filomata Dominik Chodźko, aby na bieżąco kontrolować jego poczynania. Z listu Malewskiego natomiast wiadomo, iż wkrótce po powstaniu antypromieniści uformowali dwustopniowe towarzystwo w liczbie dwudziestu członków pod przewodnictwem Zygmunta Bartoszewicza. Filomaci uznali związek za nieistotny i nie podjęli prób jego przejęcia⁴¹.

Ponadto w efekcie ożywienia ducha młodzieży po majówkach w 1820 roku pojawiły się nowe inicjatywy, o czym wspominał Tomasz Zan:

³⁷ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 21 X 1819, [w:] *Korespondencja...*, t. I, s. 173.

³⁸ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 21 V 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 59.

³⁹ O. Pietraszkiewicz do A. Mickiewicza, Wilno 7 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 126.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ F. Malewski do A. Mickiewicza, Wilno 21–25–26 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 156.

*Wiele dobrego z takowego kroku spodziewać się możemy i wieleśmy zrobili. Jeżeli się te zabawy nie zatrzymają, już daliśmy popęd do wiązania się. Smokowski wiąże naprzeciw Promienistym, Śleżanowski uczone, Bartoszewicz uczone, a inneż, o których nie wiemy!*⁴²

Z treści listu wynika wyraźnie, że aktywizacja młodzieży wileńskiej powiodła się, przy czym większość inicjatyw podejmowanych przez studentów nie doprowadziła do powstania trwałych i wpływowych związków. Nie wzbudziły one także większego zainteresowania ze strony filomatów, gdyż nie zamieszczali oni żadnych wzmianek o nowych stowarzyszeniach w kolejnych listach.

Korespondencja filomatów stanowi bogate źródło do historii Towarzystwa Filomatów i współczesnych mu związków młodzieżowych. Autorzy listów opisywali zarówno własny związek, jak też inne tworzone przez nich zrzeszenia. Korespondencja zawiera także doniesienia o postawach i działalności uczniów okolicznych szkół oraz studentów Uniwersytetu Wileńskiego. Analiza treści listów pomaga ustalić fakty dotyczące poszczególnych związków, natomiast analiza sposobu opisywania prowadzonej działalności przez poszczególnych związkowców pomaga zrozumieć ich stosunek do podejmowanych przedsięwzięć. Opisy zawarte w korespondencji są odzwierciedleniem sposobu myślenia i toku rozumowania filomatów. Ukazują także ich wizję rzeczywistości, poglądy, wyznawane wartości, wyrażane nadzieje.

Analizując listy, można zauważyć bezpośredni wpływ problemów dnia codziennego na kształtowanie się i przebieg prac w towarzystwach. Wyjazdy i praca zarobkowa często uniemożliwiały regularne spotkania czy też opóźniały prace, stanowiąc jednocześnie motywację do prowadzenia ożywionej korespondencji. Warto podkreślić, iż członkowie wileńskich związków filomackich traktowali prace w towarzystwach jako element życia prywatnego, umieszczając informacje o związkach obok doniesień o spotkaniach towarzyskich, dolegliwościach, rozterkach miłosnych czy problemach finansowych. Wiadomości o towarzystwach stanowiły jeden z elementów praktycznie każdego listu.

Pomimo bogactwa treści, na podstawie listów nie można jednak odtworzyć przebiegu posiedzeń naukowych i administracyjnych poszczególnych związków, czy poruszanych podczas zebrań tematów, dlatego też trudno ustalić działania podejmowane krok po kroku. Korespondencja stanowiła raczej forum wymiany myśli pomiędzy filomatami, ułatwiając jednocześnie realizowanie podejmowanych inicjatyw. Kontakt listowy wzmacniał także przyjacielskie więzi będące podstawą funkcjonowania Towarzystwa Filomatów i związków od niego zależnych.

⁴² T. Zan do A. Mickiewicza, Wilno 15 VI 1820, [w:] *Korespondencja...*, t. II, s. 137.

SUMMARY

Philomaths' correspondence as a historical source for the history of school and academic associations

The Philomaths Association existed in the years 1817–1824 in Vilnius. During six years the Philomaths kept in touch with one another and sent plenty of letters, which complemented the information included in the documents of the association that were stored in the Philomaths' archive. These papers survived thanks to Philomath Onufry Pietraszkiewicz who collected them and preserved during the investigation. Later they were in his family's keeping. The Philomaths' correspondence is a valuable historical source because it contains data about the Philomaths Association, about subordinate clubs and other youth organizations in the Vilnius Academic District.